

Ante Čović, Zagreb

Etički kriticizam u djelu Milana Kangrga

Nesporazumi oko mogućnosti etike

Nakana je ovog izlaganja u glavnim naznakama rekonstruirati, valorizirati, te terminologijski obilježiti etičku dimenziju Kangrgina filozofskog djela. Kolikogod izdvajanje pojedinih aspekata može narušiti životnost i oslabiti snagu jedne misaone cjeline, takav analitički zahvat u ovom je slučaju potreban, gotovo nužan, i to stoga što su upravo s etičkom dimenzijom povezani ne samo oni najveći, nego i najčešći nesporazumi u percepciji i recepciji Kangrgine misli.

Bez obzira što cjelinu Kangrgina djela nije moguće svesti na etičku dimenziju i protumačiti kao prvenstveno ili pretežito etičku poziciju, sasvim sigurno njegova osebjuna i izvorna etička pozicija stoji u osnovi njegove cjelokupne misli i predstavlja ključ za ispravno razumijevanje drugih nosećih i nadovezanih kategorija: praksa/revolucija, svijet, vrijeme/povijest. Taj temeljni kategorijalni sklop Kangrgine filozofske pozicije, izgrađen u dosljednoj liniji razmišljanja i zaokružen u jedinstveni filozofski horizont, izveden je iz Kangrgina promišljanja »etičko-moralnog fenomena« i korelativnog pojma otuđenja.

Kada govorimo o osebjunosti i izvornosti Kangrgine etičke pozicije, treba napomenuti da se te oznake podjednako odnose na interne relacije unutar filozofske škole oko časopisa *Praxis*, kao i na vanjske relacije u domaćim pa i svjetskim filozofskim okvirima.

Nesporazumi koji prate Kangrgino etičko stajalište proizlaze iz nerazumijevanja temeljne filozofske intencije koju sam autor definira kao usmjerenost na »pitanje o samom karakteru i biti moralno-etičkog fenomena i u vezi s tim o mogućnosti jedne (marksističke) etike poslije Kanta«.¹ Nastaju onog momenta kada se taj misaoni napor pokuša protumačiti ili prokazati kao obezvređivanje, odbacivanje ili ukidanje morala, odnosno etike, a očituju se u prigovorima zbog etičkog ili moralnog nihilizma. Takvi prigovori uglavnom ciljaju na dva u pogledu zaoštrenosti stupnjevana Kangrgina stava: 1. na tezu da je marksistička etika nemoguća, i 2. na tezu da je nakon Kanta svaka etika nemoguća. Navedene formulacije doista se u prvi mah doimaju kao pretjerane i provokativne, pogotovo ako se odvoje od misaonog postamenta na koji su postavljene i u koji je inače ugrađen impozantan autorski trud. Nedvojbeno je, naime, da su posrijedi programatsko-etičke teze, koje kao takve ne bi nužno i ne bi do kraja morale biti obrazložene. No, podjednako je nepobitno da su one u konačnici izvedene i kao čvrsti zaključci iz Kangrginih opsežnih promišljanja i istraživanja u problemskom području etike. Stoga, upravo u mjeri u kojoj se udubimo u Kangrginu

1

Milan Kangrga, Predgovor odabranim djelima, u: *Odabrana djela*, sv. 1 – *Kritika moralne svijesti*, Naprijed, Zagreb 1989., str. 6.

etičku poziciju i njen filozofski supstrat, njegovi programatsko-etički stavovi gube obilježja »pretjeranosti« i »provokativnosti« i ispostavljaju se kao poticajne i nadasve originalne ideje, ali i kao dragocjeni korektivi u svagda aktualnim etičkim razmišljanjima.

Tvrdokornost nesporazuma oko programatsko-etičkih teza i neprekinuta linija u kojoj su se oni nizali naveli su autora da u Predgovoru *Odabranim djelima* izrazi nedoumicu da li je posrijedi nedoraslost da se prate promišljanja koja se nadovezuju na misaone dosege klasične njemačke filozofije i samog Marxa ili je pak riječ o svjesnom iskrivljavanju.² Od te vrste neshvaćanja ili krivotvorenja Kangrga se ograđivao na mnogim mjestima, no naj-sustavnije u članku »Socijalizam i etika«. Posrijedi je, inače, jedan od naj-representativnijih Kangrginih radova; izvorno je objavljen u časopisu *Praxis* (4-6/1966.), ponovno publiciran u knjizi *Razmišljanja o etici* (1970.), ali nažalost nije uvršten u *Odabrana djela*, gdje upravo nedostaje kao svojevrsni sažetak »kritike moralne svijesti«. U uvodnom dijelu članka, gdje utvrđuje interpretativno polazište, Kangrga izlaže Marxovo shvaćanje moralnih odnosa kao apstraktnih suprotnosti u okvirima otudenog svijeta, te izvodi praktičku konzekvenciju da se moralni problem ne može razriješiti moralnim sredstvima, zasnivanjem nekog novog morala. Pritom ne propušta otkloniti svaku sumnju u imoralizam ili etički nihilizam:

»Kad se međutim kaže da Marxu nije stalo ni do kakvog zasnivanja pozitivnog ('novog', socijalističkog ili komunističkog) morala, kao i to da na njegovu filozofskom stanovištu nije moguća ni neka etika kao znanost (nauka), sistem ili filozofijska disciplina, onda se to (...) obično posve apstraktno, dakle s jednog tipično moralnog (moralističkog) stajališta, shvaća kao da bi Marx i njegovi sljedbenici time zastupali nekakav beskrupulozni imoralizam ili antimoral, odnosno jedan *moralni ili etički nihilizam*.«³

No, puno uvažavanje etičke misli i moralnih postulata Kangrga će posvjedočiti u daljnjem izvođenju, i to upravo tumačeći poznatu Marxovu izreku iz *Njemačke ideologije*, kako komunisti ne propovijedaju nikakav moral:

»Time on dakako ne ide za tim da negira, odbaci ili izbriše svu onu pozitivnu etičku misao koja se kao crvena nit provlači kroz čitavu dosadašnju čovjekovu historiju u obliku *zahitjeva* (postulata) za ljudskim u čovjeku i njegovu odnosu spram drugog čovjeka i svoga svijeta u cjelini, nego upravo želi njezino *ozbiljenje* (ostvarenje), ali ne samo u mislima, u ideji, idealnom (...) nego realno, zbiljski, u samim društvenim i ljudskim odnosima...«⁴

Neopravdanost pa i nepravednost prigovora da bi Kangrga u svojim razmišljanjima zapostavio moralni fenomen ili ga smatrao nevažnim jasno uviđa i Stjepan Sirovec u disertaciji *Ethik und Metaethik im jugoslawischen Marxismus*,⁵ koja sadrži još uvijek nenadmašenu interpretaciju Kangrgine etičke misli. Pritom ipak treba primijetiti da autor u Kangrginu obranu navodi najslabije, izvanjske argumente, koji bi se u formalno-logičkom smislu mogli čak označiti kao pogrešni, tj. kao »prijelaz u drugi rod«. Sirovec, naime, eventualni prigovor o zanemarivanju moralnog fenomena nastoji opovrgnuti argumentom »ukupne filozofske djelatnosti«, odnosno činjenicom da M. Kangrga predaje etiku na Zagrebačkom sveučilištu, te da je objavio brojne studije koji su »neposredno posvećene čovjeku i njegovim problemima, među kojima se nalaze i načelna etička pitanja«.

Kantova etika kao klasičan izraz moralne pozicije

U spisu »Socijalizam i etika« Kangrga nas na veoma instruktivan način uvodi u problematiku stvaranja »novog morala« i »nove etike«. Članak,

naime, počinje s dva navoda: prvim, iz predgovora *Kritici praktičnog uma*, gdje Kant prihvaća kritičarsku zamjerku da nije postavio novi princip nego tek novu formulu moraliteta, te drugim, iz Marxova pisma Rugeu, gdje Marx programatski govori o analizi mistične, samoj sebi nejasne svijesti, kojom treba pokazati »da se ne radi o velikoj misaonoj crti između prošlosti i budućnosti, nego o izvršavanju misli prošlosti«. ⁶ Tim navodima Kangrga rastvara misaoni horizont u kojem će pobijati pokušaje zasnivanja tzv. socijalističkog morala, odnosno pokušaje oblikovanja tzv. marksističke etike, pokazujući da oni podjednako proturječe »samoj moralnoj poziciji uopće«, dakle Kantovoj etici, kao i Marxovoj filozofiji koja implicira revolucionarno htijenje. To podrazumijeva da je Kantova etika uzeta kao limitirajuće mjerilo ne samo za pokušaje izgrađivanja marksističke etike, nego i za razvijanje svake druge etike.

U prikazu Kangrgine »a-etičke interpretacije Marxove filozofije« Stjepan Sirovec uočava i primjereno naglašava važnost činjenice da M. Kangrga svoju »utemeljujuću studiju« *Etički problem u djelu Karla Marxa. Kritika moralne svijesti* ne počinje »možda s Feuerbachom ili Hegelom, nego s Kantom«. ⁷ Sam Kangrga taj svoj postupak iscrpno obrazlaže, svjestan njegove neobičnosti i neočekivanosti, ali i mogućih zamjerki onih »koji svojom brzopletošću i nedovoljnim filozofskim smislom za samu stvar unaprijed odbacuju ili odbijaju i samu problemsku mogućnost dovođenja Marxa u vezu s Kantom«. ⁸ Pritom će anticipativno naznačiti svoj cjeloviti filozofski projekt koji će potom ustrajno i konzekventno desetljećima razvijati kao zaokruženu i izvornu filozofsku poziciju:

»Nama je primarno stalo do toga da se *kritičkim razmatranjem* Kantove etičke koncepcije pokaže onaj filozofijski novum što ga ona donosi sa sobom, a i da ukazivanjem na njene unutrašnje protivrječnosti, koje same upućuju na nužnost njihova razrješenja, *pomoću Hegela* dospijemo do mogućnosti istinskog prevladavanja ne samo Kantove nego svake pozicije moralnosti, jer samo ovo povijesno-filozofijsko, kritičko-dijalektičko ukidanje i prevladavanje jest put koji vodi k Marxu. Samo u tom smislu može se reći da bez Kanta i Hegela nema i ne može biti Marxa.« ⁹

Završnom rečenicom navedene anticipacije najavljena je i uloga trojnog odnosa Kant-Hegel-Marx koji će postati noseća, upravo silogistički »armirana« konstrukcija Kangrgina filozofskog djela. Naime, Kant se u toj misa-

² Ibid., str. 6-7.

³ Milan Kangrga, *Razmišljanja o etici*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 1970., str. 74.

⁴ Ibid., str. 82. – Stav kritičkog uvažavanja etike Kangrga zastupa i u svojim najranijim etičkim raspravama, gdje se njegova cjelovita pozicija može tek naslutiti. Tako u članku »Etički smisao socijalizma« (*Naše teme*, 2/1957.) naglašava i obrazlaže »golemo značenje etike«. – Usp. *Odabrana djela*, sv. 1, str. 394-395.

⁵ Stjepan Sirovec, *Ethik und Metaethik im jugoslawischen Marxismus. Analyse und Vergleich mit katholischen Positionen*, Ferdinand Schöningh, Paderborn/München/Wien/Zürich 1982.

»Kangrgi bi se, po našem mišljenju, učinila nepravda, ako bi se iz njegova a-etičkog tumačenja Marxove filozofije i njegove eksplisicite i načelne negacije svake mogućnosti marksističke etike izvukao zaključak, da bi on zapostavio moralni fenomen i smatrao ga nevažnim kako za Marxovo mišljenje tako i za marksizam uopće.« (Str. 186.)

⁶ Milan Kangrga, *Razmišljanja o etici*, str. 68.

⁷ Stjepan Sirovec, *Ethik und Metaethik im jugoslawischen Marxismus*, str. 167.

⁸ Milan Kangrga, *Etički problem u djelu Karla Marxa. Kritika moralne svijesti*, Nolit, Beograd ²1980., str. 35.

⁹ Ibid., str. 35-36.

onoj cjelini ne pojavljuje kao »dopuna«, nego kao neizostavna premisa bez koje bi bilo nemoguće izvesti zaključni stav, sadržan u Marxovoj ideji o dokidanju otuđenja u smislu ozbiljenja idealne sfere otuđenog svijeta u sklopu čega se razrješavaju i imanentna proturječja moralne svijesti. Kant, što ovdje znači Kantova etika, za Kangrgu je prva i nužna postaja na putu kojim se može doprijeti do srži i do epohalnog dosega Marxove misli. U uvodu knjige *Etički problem u djelu Karla Marxa* zadatak tog djela vidjet će »upravo u tome da pokuša doprijeti do te Marxove povijesno-filozofijske pretpostavke, do te nove dimenzije u kojoj se rađa njegova misao«. ¹⁰ Možemo zaključiti da je upravo metodološki osviješteno uzimanje u obzir Kantove etike onaj startni element Kangrgine filozofske izvornosti koji mu je osigurao pozicijsku superiornost i koji mu je otvorio neke bitne aspekte i potencijale Marxove misli, koji su za druge pristupe ostali nedostupni.

No, osim navedenom projekcijom Kangrga svoje »prethodno zadržavanje na Kantovoj etici« nastoji poduprijeti i nizom »drugih bitnih razloga«, koje razvija i sistematizira u pet točaka, te poantira u završnom argumentu da

»... upravo svojim radikalnim postavljanjem pitanja, zaoštavanjem suprotnosti između bitka (Sein) i trebanja (Sollen), Kant najdosljednije provodi i do kraja dovodi sve bitne konsekvencije i pretpostavke što su (...) sadržane u *svakoj* etičkoj poziciji kao *etičkoj*, pa time etici (...) daje njen – klasični oblik.« ¹¹

Razradi stava o paradigmatom statusu Kantove etike Kangrga će se ubrzo vratiti da bi pritom razvio i jednu od svojih najsmionijih teza kojom će zanijekati mogućnost svake etike poslije Kanta. Toj je temi, naime, posvećeno posebno poglavlje u djelu *Etika i sloboda*, koje je nastalo u vremenskom slijedu i na misaonom tragu knjige *Etički problem u djelu Karla Marxa*. Kao što je razvidno već iz naslova poglavlja (»Kantov klasični oblik etike – filozofijsko-povijesni kriterij etičkog kao takvog«), Kangrga će ovdje iz statusnog obilježja izvesti kriteriološku funkciju. Klasični status Kantove etike proizlazi iz činjenice da u njoj nalazimo

»... upravo klasično izraženu bit moraliteta, to jest samu bit etičkog fenomena. Ona se sastoji u *apsolutnoj suprotnosti između bitka i trebanja* (Sein – Sollen).« ¹²

Kangrga se potom poziva na poznatu Marxovu metodološku postavku, da je anatomija čovjeka ključ za razumijevanje anatomije majmuna, da bi Kantov klasični oblik etike postavio kao konačni kriterij u etičkom području:

»Na sličan način mogli bismo pokazati, imajući u vidu Kantovo najkonsekventnije i stoga klasično postavljanje etičkog problema, kako nam ova dokraja dovedena bit etičkog fenomena može poslužiti kao kriterij pri istraživanju u oblasti etike ne samo unatrag (...) nego isto tako i unaprijed, to jest za razumijevanje svih postkantovskih etičkih teorija.« ¹³

Međutim, Kangrga se ne zaustavlja na utvrđivanju kriterija, nego prelazi na programatsku razinu govora, da bi svoje stajalište zaoštrio do krajnje granice na kojoj ono još jedino može pobuditi – začuđenost:

»No, ono što ovdje za sada može da se kaže u obliku još neizvedene tvrdnje, jeste teza koja bi glasila: *Povijesno i filozofijski gledano, poslije Kanta nemoguća je više bilo kakva etika kao etika.*« ¹⁴

Neosporno je da se najviši stupanj na određenoj ljestvici, kao najveća mjera, može pojaviti i u mjerodavnoj ulozi. Utoliko je nesporna mjerodavnost Kantove etike ne samo »unatrag«, za predkantovsko razdoblje, nego i »unaprijed«, za sve izvedene forme postkantovske etike. Ostaje, međutim,

otvoreno pitanje da li je metodološki dopustivo postavljati limite prema budućnosti i protegnuti mjerodavnost Kantove etike i na sve one neizvedene, moguće oblike etike. Naposljetku se ispostavlja i nemogućnost da se iznađe produktivno pitanje koje bi vodilo razumijevanju stava o nemogućnosti etike. Drugim riječima, logička analiza ne može nas izvesti iz stanja začuđenosti takvim stavom. Ako se pak vratimo Kangrginim obrazloženjima, otkrit ćemo posve drukčiji učinak te iste začuđenosti. Kangrga će, kao prvo, preduhitriti moguće banalne prigovore te spremno prihvatiti činjenicu da je poslije Kanta »bilo etika, etičkih nauka teorija i sistema više nego u čitavom dokantovskom periodu razvitka filozofije zajedno«. ¹⁵ Ali sva ta mnoštvenost etičkih pokušaja ostala je, prema Kangrgi, ispod onog nivoa na kojem je Kant postavio i razrješavao moralni problem »na liniji i u horizontu same etike«. Na tako priređenom terenu Kangrga će stav o nemogućnosti etike poslije Kanta, koji je prethodno formulirao na programatski i donekle neobvezujući način, filozofski izvesti i postaviti kao kategoričku tvrdnju:

»Stoga poslije Kanta etika (...) može još samo da bude *ukinuta i prevladana*, i to po drugoj, ne više isključivo etičkoj liniji u smislu ispravljanja njenih tobožnjih nedostataka i grešaka, ili njezina nadopunjavanja... Kad kažemo 'po drugoj liniji', onda ovdje mislimo upravo po liniji Hegela koji je Kantovu etiku, ili bolje, same pretpostavke njegove etike, prvi i jedini filozofijski zaista prevladao pokazujući *put, način i mogućnost* njezina razrješjenja, što je onda Marxovom filozofijom bilo i faktički moguće.« ¹⁶

»Druga linija« ovdje označava iskorak iz etičkog horizonta i prijelaz na poziciju »kritike moralne svijesti«. M. Kangrga, koji u metodičnosti izvodenja svojih postavki nije uvijek na zavidnoj visini, u ovom, ključnom momentu svoje misaone putanje postaje sokratovski metodičan i pomaže čitatelju da se uzdigne do transetičkog stajališta. Čini se kao da je pritom bilo nužno iskoristiti i majeutički potisak pobudene začuđenosti kako bi se svladala gravitacijska sila »moralno-etičkog fenomena« i dosegnula viša duhovna razina »kritike moralne svijesti«, na kojoj stav o nemogućnosti etike poslije Kanta postaje sasvim razumljiv, gotovo samorazumljiv.

Problem interpretativnog obilježavanja i slabosti jedne interpretacije

Pridjevanje posebnih naziva filozofskim školama, pozicijama ili misaonim sklopovima nipošto nije tehnički zadatak ili pitanje drugog reda. Ti bi nazivi trebali kristalizirati temeljni smisao i obznanjivati samu srž neke duhovne pozicije ili misaone cjeline. A kako je riječ o interpretativnim oznakama, one počesto odaju i interpretativnu intenciju, odnosno kut gledanja, pa

¹⁰
Ibid., str. 33 – To će nakon dva desetljeća ponoviti u predgovoru drugom izdanju ove knjige, i to kao konstataciju da je »u njoj postavljen jedan od *fundamentalnih* problema, pomoću kojega se dopire do mogućnosti razumijevanja same biti Marxove nauke u cjelini« (str. 9).

¹¹
Ibid, str. 37.

¹²
Milan Kangrga, *Etika i sloboda. Uvod u postavljanje etičkog problema*, Naprijed, Zagreb 1966., str. 31.

¹³
Ibid, str. 35.

¹⁴
Ibid.

¹⁵
Ibid, str. 36.

¹⁶
Ibid.

tako mogu signalizirati i slabosti u određenom tumačenju. Dobar primjer za rečeno svakako je i već spomenuta studija S. Siroveca, gdje interpretativno imenovanje i svrstavanje Kangrgina gledišta izravno ukazuje na slabosti ove inače respektabilne interpretacije.

U svom široko zasnovanom istraživanju »etike u jugoslavenskom marksizmu« Sirovec u prvom koraku razgraničava dva fundamentalno različita usmjerenja – »ortodoksno« i »stvaralačko« – da bi došao do iznenađujućeg uvida kako u okvirima »stvaralačkog« usmjerenja, koje se u osnovici podudara sa skupinom filozofa oko časopisa *Praxis*, moralna problematika ne zauzima važno mjesto i kako dotični filozofi u pitanju marksističke etike uopće ne zastupaju jedinstveno stajalište. Štoviše, kako su u odnosu na to pitanje radikalno podijeljeni, što je dovelo do posljedice da je u problematskom području etike stavljeno izvan snage početno razlikovanje »ortodoksnog« i »stvaralačkog« usmjerenja u jugoslavenskom marksizmu:

»U shvaćanju i obradi etičke problematike u marksizmu tako su Stojanović, Marković, Životić, ali i Supek, Grljić i Bošnjak – koji samo povremeno zauzimaju stajalište u etičkim pitanjima – mnogo bliže etičkim shvaćanjima Pavićevića, Tanovića i Rusa negoli temeljnom pojmu etike svojih kolega iz kruga oko *Praxisa* – Kangrga i Petrovića.«¹⁷

U takvoj situaciji Sirovec za potrebe svog istraživanja, koje je usmjereno upravo na etičko područje, uvodi novo razgraničenje te razlikuje dvije

»... načelno različite interpretacije etičkog problema kod klasika marksizma, posebice u Marxovu mišljenju, također i unutar 'stvaralačkog usmjerenja' jugoslavenskog marksizma (...): etičko i a-etičko tumačenje.«¹⁸

U skupini filozofa koji »a-etički« interpretiraju Marxovu misao našla su se samo dva imena: Gajo Petrović i Milan Kangrga.

Interpretativnu oznaku »a-etičkog tumačenja Marxove misli« Sirovec u daljnjem izvođenju pobliže određuje kao »negaciju etike u marksizmu«, a kada želi izdvojiti Kangrginu poziciju, onda je obilježava kao »negiranje svake etike«. Pritom redovito ispušta priloški dodatak »poslije Kanta«, što u bitnome mijenja smisao Kangrgina razumijevanja etike.

Navedene oznake pobuđuju sumnju da Sirovec nije adekvatno izrazio Kangrgin temeljni stav prema etici, odnosno da ga je protumačio na reduktivan način. Za Kangrgu se, naime, ne bi moglo reći da etičku sferu ne uzima u obzir, da je zaobilazi ili da razmišlja s onu stranu etike, kao što to sugerira složenica »a-etički«. Još manje bi se moglo reći da zastupa »anti-etičko« gledište, naime da poriče ili odbacuje etiku, ne što upućuje izraz »negacija etike«. Kangrginu bi poziciju, upravo u nastavku započetog nizanja složenica, bilo primjereno nazvati »trans-etičkom«.

Kangrga, naime, ne pristupa Marxovoj misli nekom izvanetičkom ili anti-etičkom linijom razmišljanja, nego transetičkim putem dvostrukog prekoračivanja, u prvom koraku horizonta kantovske etike uz pomoć Hegelove dijalektike, te u drugom koraku kontemplativne zaokruženosti Hegelova apsolutnog znanja uz pomoć Marxove ideje o ozbiljenju filozofije, koja opet ulazi u širi koncept uspostavljanja jedinstva bitka i trebanja. Sama pak činjenica da Kangrga zamisao o dokidanju otuđenja, tu temeljnu intenciju Marxova mišljenja, prevodi na jezik Kantove etike te izražava kao zadaću uspostavljanja jedinstva bitka i trebanja,¹⁹ navodi na zaključak kako Kangrga Marxov misaoni pothvat u cjelini razumije kao filozofsko i povijesno razrješavanje upravo onog problema koji je postavljen Kantovim artikuli-

ranjem moralne sfere kao apsolutne suprotnosti bitka i trebanja i koji je potom kritički rasvijetljen, ali tek kontemplativno prevladan u obzorju Hegelove filozofije.

Kada se govori o »negaciji etike«, valja imati u vidu da se pojam »negacije« može uzimati u apsolutnom značenju, što se podudara s kolokvijalnom uporabom riječi, ili pak u dijalektičkom. Nema nikakve sumnje da Kangrga u apsolutnom smislu negira, što znači poriče načelnu mogućnost, premda ne i faktičnu opstojnost, u prvom redu marksističke etike, a onda i svake druge poslijekantovske etike. Predkantovske oblike etike on doduše kritički valorizira prema parametru Kantove etike, ali ih ne pobija u načelnoj mogućnosti, nego ih štoviše u svom vremenu smatra nužnima.²⁰ A etiku kao takvu, etiku u potpunom i klasičnom obliku (Kant), dakle etiku koja na potpun način izražava moralnu poziciju i dosljedno artikulira moralnu svijest – Kangrga izrazito afirmira. Čak i onda kada traži njeno dokidanje. Ovdje treba uzeti u obzir činjenicu da je filozofski jezik, kojim se Kangrga služi, oblikovan u školi klasičnog njemačkog idealizma. Zato kada govori o »ukidanju etike«, to treba shvatiti u smislu hegelovskog pojma »Aufheben«, koji podrazumijeva ne samo poništavanje (negaciju), nego u isti mah i očuvanje (afirmaciju) kao i nadilaženje.²¹

S. Sirovec u svojoj interpretaciji pojam »negacije« koristi isključivo u apsolutnom značenju i primjenjuje ga na nerazlučeni pojam etike, ispuštajući pritom iz vida Kangrgino razlikovanje prijekantovske i poslijekantovske etike – u sklopu koje se marksistička etika pojavljuje tek kao poseban slučaj – te Kantova klasičnog oblika etike. A kako tu nisu posrijedi perceptivni previdi nego kategorijalna neopremljenost, taj će nedostatak ostaviti dubljeg traga i na zaključne stavove, u kojima Sirovec utvrđuje glavni doprinos i glavnu slabost Kangrgina djela.

Sirovec prepoznaje Kangrginu startnu prednost u činjenici da je on otpočeka prozeo bezizlaznost rasprava o marksističkoj etici, koje su se vodile u duhovnom ozračju Druge internacionale, te da je »u svojoj obradi etičkog problema u marksizmu izabrao sasvim drugi i (...) posve originalan put«. ²² Glavno postignuće koje je Kangrga na tom putu ostvario Sirovec oertava na slijedeći način:

»Nije negacija etike ono što je novo, nego nam se Kangrgino obrazloženje te negacije, barem unutar marksističke filozofije, čine novim i originalnim. Srž njegove argumentacije sastoji se (...) u naglašavanju jedinstva bitka i trebanja.«²³

Dok se navedena formulacija u osnovi može smatrati korektnom, u obrazloženjima koje slijede Sirovec je Kangrgin stav o jedinstvu bitka i trebanja premjestio u posve drugi kontekst i dao mu pogrešan smisao. Ne tumači ga, naime, kao razrješenje konstitucionalnog proturječja moralne sfere i

17
Stjepan Sirovec, *Ethik und Metaethik im jugoslawischen Marxismus*, str. 301.

18
Ibid., str. 139.

19
Usp. Milan Kangrga, *Razmišljanja o etici*, str. 80-81.

20
Usp. Milan Kangrga, »Povijesno mišljenje i etika«, u: *Filozofska istraživanja*, 3/1981., str. 23.

21
Usp. Danilo Pejović, *Sistem i egzistencija*, Zora, Zagreb 1970., str. 18-19.

22
Stjepan Sirovec, *Ethik und Metaethik im jugoslawischen Marxismus*, str. 303.

23
Ibid., str. 304.

kao nadilaženje etičkog obzora, nego kao pokušaj razrješenja aporije koju na pretpostavkama Kangrgina mišljenja uopće nije moguće formulirati. Riječ je o alternativni između metafizičkog zasnivanja Marxove humanističke kritike i svođenja njegova etičkog programa na nužnost, što Sirovec označava kao »fundamentalnu aporiju Marxove filozofije«.

Na drugoj strani, najslabije mjesto Kangrgine misli Sirovec pronalazi u njegovu stavu o nemogućnosti svake etike:

»Drugo je dakako pitanje, da li Kangrga s istim pravom s kojim negira specifično marksističku etiku, može zastupati i nemogućnost svake etike uopće. Čini nam se da ovdje leži najproblematičnija točka njegove filozofije, i to stoga što on svoje marksističko stajalište, koje čak i u marksizmu prije predstavlja iznimku, želi jednostavno poopćiti i u tom smislu apsolutizirati.«²⁴

Kao što pokazuje sam navod, kategorijalni nedostaci, koji se očituju u nerazlučenom pojmu »etike uopće« i reduciranom poimanju »negacije«, zapriječili su autora da najdalekosežnije Kangrgine ideje, kao što je stav o nemogućnosti svake etike poslije Kanta ili pak stav o ukidanju etike kao takve, sagleda s produktivne strane, u dijalektičkom obrascu »kritike moralne svijesti«. Ti su ga nedostaci naveli na pogrešno dijagnosticiranje »najproblematičnije točke«, koja mu se u paradoksalnom obratu poput bumeranga vratila natrag, jer je on, a ne Kangrga, postavio u istu ravan i izjednačio negiranje marksističke etike i ideju dokidanja klasičnog oblika etike. Za Kangrgu, naime, pobijanje marksističke etike uopće nije preokupacija prvog reda, nego tek uzgredni učinak njegova magistralnog nastojanja da kritički utvrdi granice moralne svijesti i otvori putove njihova prekoračivanja u smjeru realizacije njenih postulata i dokidanja apsolutne suprotstavljenosti bitka i trebanja. Istim kategorijalnim razlozima sada je moguće objasniti zašto je Sirovec morao počinuti prethodno spomenutu logičku grešku »prijelaza u drugi rod« da bi spasio Kangrginu »etičnost«. Međutim, Kangrgin stav prema etici ne može se utvrđivati na izvanjski način, nego isključivo u imanentnoj perspektivi njegova mišljenja.

Kritika moralne svijesti kao etički kriticism

Sintagma »kritika moralne svijesti«, koja se pojavila kao podnaslov knjige *Etički problem u djelu Karla Marxa*, nametnula se kao najprikladnija oznaka za Kangrgin izvorni doprinos u etičkoj dimenziji njegova djela, što je u konačnici dobilo i autorsku ovjeru. Naime, sam je autor sudjelovao u davanju naslova prvom svesku *Odabranih djela*, u kojem su objedinjene tri studije s etičkim sadržajem.²⁵ Stoga bi tu interpretativnu oznaku trebalo tako pojmovno odrediti da može izraziti samu bit Kangrgine filozofije ili barem njegove etičko-kritičke pozicije.

U prvom potezu potrebno je »kritiku moralne svijesti« jasno razlučiti od »kritike postojećeg morala« ili, kako se često skraćeno navodi, od »kritike morala«. Kritika vladajućeg morala leksikonski je priznata, a počesto i prenaplašena uloga etike kao filozofske discipline.²⁶ U kontekstu naše rasprave svakako treba napomenuti da se, prema analizama S. Siroveca, kritika postojećeg morala pojavljuje kao povezujući i zajednički moment u filozofskoj grupaciji »etičkog tumačenja Marxove misli«.²⁷ Najkraće kazano, kritika moralne svijesti nije usmjerena na postojeći moral niti na moralne devijacije, nego upravo suprotno na moral kao takav, na moral u kantovski čistom obliku, tj. na moralnu svijest u njenoj najpotpunijoj i najkonsekveni-

joj artikulaciji. Upravo je stoga »klasični oblik etike« nužna pretpostavka i polazna osnova za »kritiku moralne svijesti«.

U svakom slučaju, temeljna određenja »kritike moralne svijesti« možemo izvesti samo iz postupaka kojima se Kangrga služi u razvijanju svoje misli. Utoliko je potrebno usredotočiti pažnju na metodološku stranu Kangrginih izvođenja.

U predgovoru knjige *Etika i sloboda*, Kangrga se osvrće na prethodno objavljenu knjigu *Etički problem u djelu Karla Marxa*, te kaže kako se »tamo bitni zadatak sastojao u kritičkom preispitivanju filozofijske osnove i granice etičke sfere kao takve«. ²⁸ U predgovoru drugom izdanju knjige *Etički problem u djelu Karla Marxa*, braneći se od zamjerki da je u kasnijim interpretacijama ublažio kritičku oštricu spram Kanta, Kangrga odgovara:

»Ta kritička oštrica spram Kanta usmjerena je ovdje (...) *primarno u pravcu traganja za najvišim i najpozitivnijim domašajima, a tek time i potom i za posljednjim granicama, što znači i ograničenostima* moderno oblikovane i građanskom svijetu i čovjeku najdublje primjerene moralne svijesti... Tu granicu i ograničenost bitne pozicije Kantove etike (odnosno, kako bi to Hegel kritički imenovao: bitna unutrašnja njezina protivurječja) moglo bi se naći (...) u Kantovu određenju čovjeka kao moralne osobe...« ²⁹

Mogli bismo navesti brojna druga mjesta na kojima Kangrga, na sličan način kao i u prvom citatu, osvještava krajnji cilj svojih etičkih istraživanja kao utvrđivanje granica etičke sfere. Međutim, drugi je navod upravo dragocjen za rasvjetljavanje metodološke strane Kangrgine misli, jer otkriva unutrašnju razgraničenost postavljenog cilja na pozitivnu i negativnu zadaću i zacrtava nužni redoslijed u njihovu ostvarivanju. Kada govorimo o »nužnom redoslijedu«, treba pripomenuti da je riječ o idealnom poretku i logičkoj nužnosti koja obvezuje mišljenje, ali ne i interpretativnu izvedbu i objavljivanje. U Kangrginu opusu doista nalazimo izvedbenu inverziju navedenih zadaća, jer će »najviše i najpozitivnije domašaje« Kantove etike na sustavan i cjelovit način izložiti tek u djelu *Etika ili revolucija*. ³⁰ Usputno govoreći, otud proizlazi da ni spomenute zamjerke njegovih kritičara nisu bile sasvim bez osnove.

Već i površnim pogledom lako je uočiti formalnu podudarnost Kangrgina pristupa moralnosti s općom metodologijom kriticizma koju Kant primjenjuje i u praktičkom području. U oba slučaja radi se o utvrđivanju granica moralne sfere kritičkim postupkom.

Metoda kritičkog filozofiranja, kako je Kant određuje u *Logici*, »sastoji se u tome da se istraži postupanje samog uma, da se raščlani cjelokupna ljudska moć spoznavanja, te da se ispita: dokle mogu sezati njene granice«. ³¹

24
Ibid., str. 306.

25
Usp. *Odabrana djela*, sv. 1 – *Kritika moralne svijesti*, str. 6.

26
»Cilj normativne etike i zacijelo krajnja svrha filozofske etike uopće sastoji se u tome da dotični vladajući moral kritički preispita te da zasnuje oblike i principe ispravnog djelovanja.« – Natuknica »Ethik«, u: *Lexikon der Ethik*, ur. Otfried Höffe, Verlag C. H. Beck, München 1997., str. 66.

27
Usp. Stjepan Sirovec, *Ethik und Metaethik im jugoslawischen Marxismus*, str. 164.

28
Milan Kangrga, *Etika i sloboda*, str. 7.

29
Milan Kangrga, *Etički problem u djelu Karla Marxa*, str. 12 (kurziv naš).

30
Usp. poglavlje »Kantov povijesni obrat u mišljenju«; u: Milan Kangrga, *Etika ili revolucija. Prilog samoosvješćivanju komunističke revolucije*, Nolit, Beograd 1983., str. 61–168.

31
Immanuel Kant, *Logik. Ein Handbuch zu Vorlesungen*, u: *Werke in zwölf Bänden*, Sv. VI, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1968., str. 456.

Temeljna raščlamba spoznajne moći odnosi se na teorijsku i praktičku uporabu uma, a zadaća je kritike da za svaku od tih uporaba utvrdi granice kojima se omeđuje područje imanentne, legitimne uporabe. Izvan tih granica uporaba uma je transcendentna, što znači nevažea.³² No, kritika mora imati čvrstu točku iz koje istražuje mogućnosti uma i utvrđuje granice njegove uporabe. To je *transcendentalno gledište*³³ s kojeg se ne razmatraju predmeti teorijske spoznaje niti određenja volje u praktičkoj spoznaji, nego istražuju mogućnosti i prethodni uvjeti spoznavanja predmeta i određenja volje.

Dok za Kanta granica označava mjeru i doseg imanentne i legitimne uporabe uma i utoliko ima pozitivno značenje, Kangrga granicu razumije kao ograničenost i daje joj negativnu konotaciju. Za rekonstrukciju Kangrgine metodološke pozicije od presudne je važnosti uglaviti uporišnu točku, odnosno gledište s kojeg nastupa »kritika moralne svijesti« i s kojeg se granica moralne sfere ispostavlja kao ograničenost. To nije *transcendentalno gledište*, premda je ono pretpostavljeno i u proceduri pozitivne zadaće kritike moralne svijesti potvrđeno kao ishodište autonomnog oblika etike. Još manje je to neko od stanovišta iz *transcendentnog područja* u kojem se korijene različiti oblici heteronomne etike. Uporišnu točku kritike moralne svijesti treba, dakle, potražiti u području koje nije transcendentalnim mjerilom zapriječeno kao transcendentno, ali se ipak nalazi izvan okvira moralne sfere, pa ga utoliko možemo nazvati *transcendibilnim područjem*. To je, naime, sfera u kojoj se perspektive moralnih težnji i zahtjeva mogu – s transcendentalnog gledišta – legitimno produživati do točke njihova ostvarivanja. A upravo je to uporišna točka kritike moralne svijesti koju Kangrga definira kao jedinstvo bitka i trebanja.

Kangrga je u jedinstvu bitka i trebanja pronašao Arhimedovu točku s koje je moguće pomaknuti bitak iz ležišta otuđenosti i ugraditi ga u autentični ljudski svijet. Takvu pak točku nije moguće uglaviti u sferi bitka niti u sferi trebanja, ali se ona nužno mora nalaziti na produženoj crti moralnog trebanja – u transcendibilnom području. Drugim riječima, točka ostvarivosti jedinstva bitka i trebanja leži u nastavku perspektive moralnog trebanja, koje je transcendiralo zatvoreni krug moralne svijesti i preraslo u dimenziju budućeg, povijesnog vremena. Kangrga se oslanja na Fichtea i nastoji rasvijetliti »bitnu unutrašnju vezu između volje, trebanja i vremenitosti kao budućnosti« kako bi uspješno zakoračio s moralne i etičke pozicije na povijesno tlo:

»A pomoću volje, koja *prekida* (*zaustavlja*, *hemmt*) onaj apstraktni tok ili evoluciju (*genezu*) kretanja ili postojanost bitka, otvara se tek dimenzija *vremenitosti* kao polje *budućnosti* za realizaciju naših radnji (to jest, onoga 'treba da', u kojem je to 'polje budućnosti' već nužno implicirano: trebanje je, naime, svagda okrenuto u buduće, ono ga već pretpostavlja, inače bi bilo nemoguće, jer ne bi dopuštalo ili otvaralo dimenziju svoje vlastite realizacije)«. ³⁴

S povijesne točke gledišta, granice moralne pozicije iskazuju se kao ograničenost moralne svijesti koja kontemplativnim sredstvima nastoji prevladati konstitucionalno zadanu suprotstavljenost bitka i trebanja, te tako i sama postaje momentom i izrazom stanja otuđenja:

»Jer, Marx se svojom mišlju digao na onaj nivo koji mu omogućuje da pojam povijesne *prakse* kao revolucionarno-kritičke djelatnosti samu moralnu poziciju (u njenom pozitivnom i negativnom apstraktnom obliku) stavi u pitanje i da joj pokaže pravu povijesnu i misaonu osnovu, podrijetlo, mjeru i granicu u otuđenom čovjekovu svijetu.« ³⁵

To, međutim, nipošto ne znači diskvalifikaciju moralne pozicije, jer ona i u tako postavljenim granicama – kao što je, uostalom, metodološki prejudicirano razlikovanjem pozitivne i negativne zadaće kritike moralne svijesti – zadržava svoju »jaku i slabu stranu«³⁶ i time drži otvorenom perspektivu dokidanja otuđenja ili, što je isto, postizanja jedinstva bitka i trebanja. To je upravo ona perspektiva koja je otvorena i legitimirana – transcendentalnim gledištem.

U svjetlu iznesenog, možemo zaključiti kako kritičko dimenzioniranje moralne i etičke sfere u Kangrginu mišljenju ne daje ni najmanjeg povoda za prigovore o etičkom nihilizmu, te da se, štoviše, njegova izvorna pozicija kritike moralne svijesti u metodološkom pogledu može označiti upravo kao – etički kriticism.

Ante Čović

Ethischer Kritizismus im Werk Milan Kangrgas

Es ist das Grundanliegen des Autors, die ethische Dimension im philosophischen Werk Milan Kangrgas in ihren Hauptzügen zu rekonstruieren, um sie sodann auszuwerten und terminologisch zu bestimmen. Er geht dabei von der Tatsache aus, dass gerade dieser Aspekt im Denken Kangrgas die größten Missverständnisse auslöst, die sich im wiederholten Einwand offenbaren, es würde sich hierbei um einen ethischen Nihilismus handeln. Im vorliegenden Artikel soll der philosophische Hintergrund der umstrittenen Positionen aufgeklärt und ihre Fundiertheit aufgezeigt werden, wobei die methodologische Seite der Ausführungen Kangrgas einer gesonderten Analyse unterzogen wird. Der Autor kommt letztlich zum Schluss, dass die kritische Dimensionierung der moralischen und ethischen Sphäre im Werk des Philosophen nicht den geringsten Anhaltspunkt zu Einwänden gebe, die den Vorwurf des ethischen Nihilismus rechtfertigen. Ferner könne man Kangrgas originale als »Kritik des moralischen Bewusstseins« bezeichnete Position in methodologischer Hinsicht als einen ethischen Kritizismus benennen.

32

Usp. Immanuel Kant, *Kritika praktičkog uma*, Naprijed, Zagreb 21974., str. 46.

33

M. Kangrga posebno naglašava i šire obrazlaže prekretničku i epohalnu važnost Kantova transcendentalizma. – Usp. *Etika ili revolucija*, str. 102–109.

34

Milan Kangrga, *Praksa – vrijeme – svijet*, u: *Odabrana djela*, sv. 3, Naprijed, Zagreb, 1989., str. 156.

35

Milan Kangrga, *Razmišljanja o etici*, str. 75.

36

»Moralno (...) kao moralno može se zasnovati (...) samo ukoliko se suprotstavi postojećem i danom, (...) te se ono temelji i konstituirala na suprotnosti ili na rasponu onoga što jest i onoga što bi trebalo da bude. Tu je međutim jedina mogućnost i realna (teorijska i praktička) pretpostavka etičko-moralne pozicije kao takve. Jer, ona nema primarnog posla s onim što jest, nego s onim što treba da bude (...), i tu je istovremeno jaka i slaba strana ove pozicije: jaka utoliko što drži budnom i potiče svijest o potrebi za ukidanjem i prevladavanjem postojećega, a slaba utoliko što ostaje samo pri tom apstraktnom zahtjevu...« – *Razmišljanja o etici*, str. 73.